

دین یکتا

تألیف دکتر محمد حسن حسینی
با مقدمه دکتر مهدی حسین نصر

مهرنیو شا
تهران، ۱۳۹۳

حسینی، حسن، ۱۳۴۶ - دین یکتا / تألیف: سید حسن حسینی؛ با مقدمه سید حسین نصر. تهران: مهرنیوша، ۱۳۹۲. ۳۶۸ ص.: جدول. ISBN: 978-600-5456-07-3 بر اساس اطلاعات فیبا. نمایه. کثرت‌گرایی مذهبی کثرت‌گرایی مذهبی -- اسلام نصر، حسن، مقدمه‌نویس. ۲۹۷/۴۷ ۲۸۵۴۸۶۵	۱۳۹۲ ۵۳۷ BP۲۲۷ تهران
--	--

مهرنیوشا

مهرنیوشا: تهران: خیابان میرداماد، میدان محسنی، خیابان بهروز،
 پلاک ۲۶، واحد ۲. تلفن و نمابر: ۰۰۲۶۳

دین یکتا

دکتر سید حسن حسینی

ویراستار: هاله المعی

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۳ ش

چاپ: نیل - شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

صفحه‌آرایی: معصومه نوروزی

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۵۶-۰۷-۳

قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان

فهرست

۹		پیشگفتار
۱۳		بخش اول - روش‌های نظریه پلورالیزم دینی
۱۷		(۱) فصل اول - مبانی تاریخی بحث
۱۹		۱-۱-۱- مبانی بحث
۱۹		۱-۲-۱- مروری اجمالی بر روش‌ها و خاستگاه‌های نظریه پلورالیزم دینی در مسیحیت معاصر
۳۲		(۲) فصل دوم - تبیین اصول و مبانی
۴۴		۱-۲-۱- دین به مثابه امری الهی در جوامع بشری
۴۴		۲-۲- وحی از دیدگاه فلسفه دین معاصر
۵۹		۱-۲-۲- دیدگاه زبانی
۶۱		۲-۲-۲- دیدگاه‌های غیرزبانی
۶۳		۳-۲- وحی از دیدگاه اسلام
۶۵		۱-۳-۲- وحی به معنای هدایت تکوینی
۶۸		۲-۳-۲- وحی به معنای الهام
۶۹		۳-۳-۲- وحی تشریعی انبیا
۷۱		۴-۲- جداسازی ادیان الهی از گرایش‌های دینی بشری
۷۶		۵-۲- معناداری و اثبات‌پذیری گزاره‌های دینی
۸۰		۱-۵-۲- دیدگاه‌های پوزیتیویستی و نظریات معیاری زبان علم
۸۳		(کارناب، پوپر، آیر)
		۲-۵-۲- دیدگاه‌های تحلیلی - کارکردی درباره معناداری گزاره‌های

- دینی (بریشوث، هیر، میچل، هیک) ۸۷
- ۶-۲- بررسی اجمالی فرایند فهم متون دینی ۹۸
- ۷-۲- رویکرد درون دینی و یا برون دینی ۱۰۱
- ۳) فصل سوم - مروری بر نظریه‌های انحصارگرایی و شمول‌گرایی ۱۰۶
- ۱-۳- بررسی اجمالی نظریه انحصارگرایی ۱۰۶
- کارل بارث (۱۸۸۶ - ۱۹۶۸) ۱۰۷
- ویلیام آلستون (۱۹۲۱-۲۰۰۹) ۱۰۹
- بن لانتینگا (۱۹۳۲ -) ۱۱۱
- جورج یورلند (۱۹۴۴ -) ۱۱۴
- بررسی اجمالی نظریه «شمول‌گرایی» ۱۱۷
- بخش دوم - تبیین مبانی و ادله نظریه پلورالیزم دینی (با تأکید بر آرای جان هیک) ۱۲۳
- فصل چهارم - بررسی و تبیین مبانی و ادله نظریه پلورالیزم دینی از دیدگاه جان هیک ۱۲۵
- ۱-۴- تلقی هیک از پلورالیزم دینی ۱۲۵
- ۱-۱-۴- تکررات واقعی ادیان ۱۲۷
- ۲-۱-۴- انقلاب کپرنیکی الهیات ۱۲۸
- ۳-۱-۴- «پلورالیزم در حقیقت» یا «پلورالیزم در باطن»؟ ۱۳۵
- ۴-۱-۴- معرفت‌شناسی دینی هیک ۱۳۹
- ۵-۱-۴- دعای متعارض ادیان و رتبه‌بندی ادیان ۱۴۳
- ۲-۴- بررسی مبنای «معرفت‌شناسی کانت» در تبیین نظریه پلورالیزم دینی ۱۴۳
- ۳-۴- بررسی موضوع «تجربه دینی» از دیدگاه هیک و تبیین ارتباط آن با نظریه پلورالیزم دینی ۱۵۷
- ۱-۳-۴- بررسی دو دیدگاه در تبیین مباحث تجربه دینی ۱۵۸
- دیدگاه فردریک شلایرماخر (۱۷۶۸ - ۱۸۳۴) ۱۵۹
- دیدگاه ویلیام آلستون ۱۶۱
- ۲-۳-۴- تبیین ماهیت تجربه دینی از نگاه جان هیک و الگوبرداری وی

- از ویگنشتاین..... ۱۶۴
- ۴-۳-۲- ماهیت ایمان (براساس نظریه تجربه دینی هیک)..... ۱۷۵
- ۴-۴- بررسی تلقی هیک از «واقعیت مطلق»..... ۱۸۵
- ۴-۴-۱- «خدا» و «واقعیت مطلق»..... ۱۸۶
- ۴-۴-۲- واقعیت مطلق و الوهیت متشخص و غیرمتشخص..... ۱۹۲
- ۴-۴-۳- «واقعیت مطلق» و پلورالیزم دینی..... ۱۹۴
- ۴-۵- بررسی و تبیین دلایل هیک در اثبات نظریه پلورالیزم دینی... ۱۹۶
- ۴-۱- رد نظریات انحصارگرایی و شمول‌گرایی..... ۱۹۶
- ۵-۲- اصل «تحول از خود محوری به خدا محوری»..... ۲۰۰
- ۴-۱- اصل هدایت عام الهی..... ۲۰۲
- ۵-۲- اصل «جهانی شدن» و «تولد اتفاقی»..... ۲۰۶
- ۴-۶- مروری اسامی و مسئله نجات در ادیان..... ۲۰۷
- (۵) فصل پنجم - نقد نظریه پلورالیزم دینی..... ۲۰۹
- ۵-۱- تلخیص مسائلی که از سوی «تجربه دینی» اصول دهگانه..... ۲۰۹
- ۵-۲- نقد و ارزیابی مبانی نظریه پلورالیزم دینی..... ۲۱۲
- ۵-۲-۱- بررسی اصل «مشارکت‌گرایی» در گزاره‌های دینی..... ۲۱۶
- ۵-۲-۲- بررسی اصل «تجربه دینی» ایمانی و وحی..... ۲۱۷
- ۵-۲-۳- بررسی تلقی هیک از «واقعیت مطلق»..... ۲۳۶
- ۵-۲-۴- بررسی اصل نجات..... ۲۵۳
- ۵-۳- نقد و ارزیابی براهین نظریه پلورالیزم دینی..... ۲۵۴
- بخش سوم - تبیین نظریه «دین یکتا» از دیدگاه اسلام..... ۲۶۵
- (۶) فصل ششم - بررسی و تبیین برخی اصول و مقدمات..... ۲۶۷
- ۶-۱- تکثر ادیان و تعدد انبیا از دیدگاه قرآن..... ۲۶۷
- ۶-۱-۱- اهداف مشترک بعثت انبیا در قرآن..... ۲۶۷
- ۶-۱-۲- نگرش قرآن درباره انبیای الهی..... ۲۷۱
- ۶-۱-۳- قرآن و کتاب‌های آسمانی..... ۲۷۹
- ۶-۲- وحدت حقیقی «دین» در قرآن..... ۲۷۹

۶-۲-۱- نگاهی اجمالی به دیدگاه عرفانی و نگرش «حکمت خالده» در	
باب وحدت ادیان	۲۸۰
۶-۲-۲- حقیقت واحد «دین» در قرآن	۲۸۷
۶-۳- خاتمیت، جامعیت و اکملیت دین اسلام	۲۹۵
۶-۴- بررسی موضوع نسخ شرایع و ادیان الهی	۲۹۹
۷- فصل هفتم - تبیین نظریه «پلورالیزم در دین»	۳۰۶
۷-۱- شریعت در ادیان الهی	۳۰۶
نسبت ادیان الهی با یکدیگر	۳۰۹
۷-۳- پلورالیزم حقایق دینی و «پلورالیزم نجات و رستگاری»	۳۱۱
۳- احبان تمامی ادیان، اهل ایمان‌اند	۳۱۵
۲- پلورالیزم نجات و رستگاری ادیان، لازمه پلورالیزم حقایق	
دینی ادیان است	۳۱۶
۷-۴- نظریه دین یکسان تحت حقه دینی در تکرر واقعی ادیان	۳۱۸
سخن پایانی	۳۲۱
یادداشت‌ها	۳۲۷
فهرست آیات	۲۵۳
فهرست اعلام	۳۵۷

فهرست اشکال

۱- ارتباط منطقی معناداری و اثبات‌پذیری گزاره‌های دینی	۸۲
۲- ارتباط دین و معرفت دینی	۱۰۴
۳- الگوی معرفت‌شناسی جان هیک	۱۴۰
۴- نمایه تفصیلی معرفت‌شناسی دینی جان هیک	۲۰۲
۵- ارتباط وحی با تجارب دینی از دیدگاه هیک	۲۲۸
۶- ارتباط وحی با دریافت‌های شخصی از دیدگاه مبانی دینی	۲۲۹
۷- ارتباط اقسام پلورالیزم دینی از دیدگاه هیک	۲۶۱
۸- علل اختلاف شرایع از منظر ابن عربی	۲۸۲
۹- ارتباط بین عناصر اصلی ایمان و حقایق دینی	۳۰۸

مقدمه

در قرآن کریم خداوند تعالی فرماید «فلن تجد لسنة الله تبديلاً ولن تجد لسنة الله تحويلاً» (سوره فاطر آیه ۴۳). سنت الهی را تبدیل و تغییر نیست و اصول و حقایق دین مانند قوانین طبیعت که نیز از آن سنت الهی سرچشمه می‌گیرد، استحاله و دگرگونی مصون است. لکن از آنجا که «کل یوم هوفی شأن» آیه در هر عصر با چالش‌های خاص آن عصر روبروست و بر او است که اصول دین را با وجود آن چالش‌ها و تغییرات با آن چالش‌ها روبرو شود و با بکار بردن اصول به حل معضلات بپردازد. لذا کاربرد اصول تغییرناپذیر دین و اصول و اعصار گوناگون در جوامع سنتی یکسان نیست. امروز مهم‌ترین چالش‌ها که در مقابل ادیان عالم من جمله دین مبین اسلام قرار دارد، ارزیابی رذقی نوینی از «دیگر» است و این «دیگر» از سه واقعیت متباین تشکیل می‌شود. «دیگر» اول، ادیان دیگر است و «دیگر» دوم، جهان‌بینی لادری و بشرمحوری که از دوران جدید در عصر رنسانس در اروپا تشکیل و تبلور یافت و اکنون به صورت تجدد به تمام جهان سرایت

کرده است و "دیگر" سوم طبیعت یا خلقت الهی انسان که اکنون به دست بشر متجدد در حال انهدام است.

کتابی که اکنون از نظر خوانندگان می‌گذرد با "دیگر" اول سروکار دارد و از مهم‌ترین آثاری است که در این زمینه به زبان فارسی تألیف شده است.

البته در تمام اعصار تاریخ که از آن آگاهی داریم بیش از یک دین بر روی کره زمین وجود داشته است و این ادیان در بسیاری از موارد از هستی یکدیگر آگاه بوده‌اند. این حقیقت مخصوصاً در مورد اسلام صادق است که از ظهور با یهودیت و مسیحیت مرتبط بود و بعداً مسلمانان در ارتباط با آئین‌های زرتشتی و مانوی و در هند با بودائیسیم و آئین هندو و در چین با آئین‌های تائویی و کنفوسیوسی و در آفریقا با ادیان اولیه آن دیار و در سیاحت‌های مروری آئین شامانی از نزدیک مرتبط بودند. ولی حتی دین اسلام که به همه ادیان دیگر قبل از دوران جدید با آئین‌های مختلف تماس و آشنایی داشت، در اثر آمدن تجدد و تقدس‌زدایی، معنای تکثر ادیان به صورت بی‌مغری در آمده است که ضرورت توجه متفکران و محققان اسلامی را به این مسئله هویدا می‌سازد.

مسیحیت غربی درست به علت اینکه فلسفه بشر در قرن تجدد، اول از همه در آنجا بسط یافت و در بسیاری از مناطق مسیحیت را به حاشیه حیات فکری و اجتماعی غربی‌ها راند، متوجه ضرورت نگرشی نوین به وجود ادیان دیگر شد و به تفکر پیرامون تکثرگرایی دینی پرداخت. و نیز توجه برخی از خبرگان اندیشه غرب به ادیان دیگر به عنوان منبع حقیقت، و جهت سیراب کردن تشنگی آنان برای آب حیات معنویت، آگاهی از ضرورت پرداختن به این امر را بین

متفکران مسیحی مغرب زمین و حتی اندیشمندان یهودی آن دیار تقویت کرد. قرن بیستم مسیحی به همین دلیل شاهد ظهور آثار متعددی از دیدگاه‌های مختلف دربارهٔ این امر به زبان‌های اروپایی بود و این گونه آثار همواره در صحنهٔ فکری غرب ظهور می‌یابد.

در جهان اسلام جز این بود. تا چند دههٔ اخیر توجه به اهمیت به کثرتگرایی دینی بین علما و متفکران اسلامی چه شیعه و چه سنی نادر بود. اینک اینکه سنت فکری اسلامی در برخی موارد مثلاً در آثار ابن عربی، مولانا و حافظ و تنی چند از اندیشمندان اسلامی هند عمیق‌ترین تأثیرات را در این زمینه انجام داده است. قریب پنجاه سال از اولین اثری که راقشین سطور در این زمینه به فارسی نگاشته است می‌گذرد. در این چند دهه توجه به این موضوع در ایران بسط یافته است و مخصوصاً در دههٔ اخیر تحول و تفکر دربارهٔ کثرتگرایی دینی به نحوی روزافزون به سر آمده و یکی از مطالب اساسی مورد نظر دانشمندان اسلامی درآمده است و حتی بسیاری از آثار غربیان دربارهٔ این مسئله به زبان فارسی برگردانده شده است. تا حدی که می‌توان گفت شاید به استثنای ترکیه هیچ کشور اسلامی نیست که در آن تفسیر و تحلیل معنای این "دیگر" به اندازهٔ ایران مورد توجه باشد.

با توجه این زمینه است که باید به کتاب دانشمند ارجمند آقای دکتر سید حسن حسینی نگریست. نگارندهٔ این اثر پیر ارجح با تفکر غربیان دربارهٔ این موضوع آشناست و هم با نحل مختلف تفکر اسلامی و هم البته با متن قرآن کریم که در آیات متعدد از وحدت و در عین حال کثرت ادیان سخن می‌گوید. آقای دکتر حسینی توانسته است در این اثر، خوانندهٔ ایرانی را از مسائل مهم کلامی و فلسفی و عرفانی که با مطالعهٔ جدی ادیان دیگر پیش می‌آید آگاه سازد و نیز

راه حلی برای این مسائل ارائه دهد.

آینده بشر در گرو توجهی بنیادی و مبتنی بر آن سنت الله که تبدیل و تحول نمی پذیرد به این سه "دیگر" است. اگر این "دیگر"ی که فلسفه بشر محوری و تقدس زدائیت مورد نقد عمیق قرار نگیرد و رابطه ای مبتنی بر وفاق و هم آهنگی با دو "دیگر" یعنی عالم طبیعت و ادیان تفاوت به وجود نیاید، بقای بشر سخت مشکل خواهد بود. کوشش در این راستا این است که "دیگر"ی که طبیعت است منجر به فاجعه های بزرگ بر محیط زیست همه موجودات زنده بر روی کره زمین خواهد شد و عدم تفاهت و صلح بین ادیان بدون از بین رفتن اصالت هریک به جنگ و خشونت و نزوح انسانی دائمی خواهد انجامید چنانکه اکنون نیز دیده می شود. همه مورخان و محققان و حکیم معروف کاتولیک هانس کونگ گفته است "صلح بین ملل بدون صلح بین ادیان امکان پذیر نیست".

به آقای دکتر حسینی تبریک عرض می کنم که این اثر مهم را به جامعه فارسی زبانان عطا کرده اند و امیدوارم این نوشته مورد آگاهی همه آنان که متوجه اهمیت موضوع تکررگرایی دینی هستند قرار گیرد. نیز آرزو می کنم که ایشان تحقیقات خود را در این زمینه ادامه دهند و دیگران مسائلی را که ایشان مطرح کرده اند دنبال کنند.

والله اعلم بالصواب

سید حسین نصر

خردادماه ۱۳۹۰

بثزدا ماری لند - ایالت متحده امریکا

پیشگفتار

رویسارویی انسان یکدیگر، و سوال از حقانیت و یا نجات و رستگاری، همچنین مسئله جاهل و تسامح و مدارا در ادیان، مباحث جدیدی در حوزه مطروحات دین پژوهی نیست. در عین حال به دلایل و عوامل مختلف، قرن بیستم و بیست و یکم حاضر شاهد به اوج رسیدن مباحث مختلفی است که در حوزه فلسفه به تکرار ادیان مطرح است. گرچه برخی معتقدند نظریه های پلورالیتی در حوزه دین پژوهی، محصول تحولات فلسفی و کلامی جدید است، نگاهی به تاریخ برخی ادیان، گواه توجه عمیق تعالیم برخی ادیان به اصل تکرار، در مقابل رسوخ کلامی برخی ادیان دیگر در انحصارگذاشتن است. قرآن مجید و سنت اسلامی در عهد پیامبر دو منبع برکت و قابل اتکا برای نشان دادن نحوه مواجهه دین خاتم با مسئله تکرار و تنوع ادیان است. در حالی که قرآن مجید در آیات مختلف، تکرار دین الهی را، تکرار واحد و فلسفه بعثت انبیاء را یکتا معرفی می کند، سنت اجتماعی و دینی پیامبر اسلام نیز گواه بر مدارا و احترام به ادیان و

مؤمنان دیگر ادیان بوده است.

اما در این سو، فلسفه دین غرب و کلام جدید در قرن بیستم گرایش و تمایل بی سابقه‌ای را به مباحث موسوم به پلورالیزم دینی نشان داده است. پلورالیزم دینی به تدریج به عنوان یکی از نظریه‌های مهم رایج در فلسفه غربی ظهور کرد و نتیجه آن پرورش و رشد مبانی سنی ای شد که بتواند اصول این دیدگاه‌ها را تغذیه و بارور کند.

حوزه مطالعات دین‌پژوهی امریکا و انگلیس به تأثر از مکاتبی چون راگنریسم امریکایی، فلسفه تحلیلی حوزه انگلیسی زبان، پدیدارشناسی گرایش‌هایی چون تجربه‌گرایی، پوزیتیویسم علمی و پوزیتیویسم مابعدی، فلسفه‌هایی را تولید کردند که از یک سو در دفاع و تبیین پلورالیزم دینی بر می‌آمد، و از سوی دیگر با همان مبانی مورد نقد و بازسازی قرار می‌گرفت.

این دو محور، یعنی پلورالیزم دینی مطرح شده در غرب، و تلقی اسلام از وحدت و کثرت ادیان، منشأ پیدایش این کتاب است. کتابی که هم اکنون در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است، دو محور اصلی دارد. بخشی از کتاب به بررسی و تبیین و نقد دیدگاه غرب درباره پلورالیزم دینی اختصاص یافته است که غالباً به همین عنوان "پلورالیزم دینی" مطرح می‌شود. قسمت دیگر کتاب که به تلقی اسلام از وحدت حقیقی دین و تبیین و استدلال بر آن اختصاص دارد، با عناوینی چون "دین یکتا"، و یا وحدت حقیقی دین به خوانندگان معرفی شده است. عناوینی که به نظر می‌رسد دلالت‌های مناسبی بر مفاهیم مورد نظر داشته باشد. مراد از دین یکتا، اشاره به وحدت حقه دینی است که با استناد به آیات قرآن مجید در این کتاب مورد بررسی

قرار می‌گیرد که براساس آن، تجلیات و تکثرات واقعی ادیان، ظهورهای آن وحدت محسوب می‌شود. تفسیری که هم دربرگیرنده حقانیت و هم نجات و رستگاری ادیان حَقُّ الهی است. در بخش مربوط به پلورالیزم دینی نیز سعی شده است پس از تبیین نظریه، نقد کاملی از اصول و نتایج و استلزامات آن نظریه عنوان شود.

لازم به ذکر است که بدنه اصلی این مجموعه، کتابی است که در سال ۱۳۸۱ توسط انتشارات سروش با عنوان "پلورالیزم دینی یا پلو ییزم دین" منتشر شد و به فاصله کوتاهی پس از انتشار، مورد توجه عمده‌ای قرار گرفت و نقدهایی نیز بر آن وارد گردید. بخش عمده نقدها، به تفاسیر و وجوه گرایانه دینی که در این کتاب، با استناد به آیات قرآن و تفاسیر معاصر به بحث شده است، مربوط می‌شد.

امید است این مجموعه که تغییراتی جزئی نسبت به آن کتاب و با عنوان "دین یکتا"، در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد، گامی هر چند کوتاه در تبیین مسئله مهم "ادیان" و فلسفه تکثر آن بردارد. اگر قصد اصلی، انتشار مجدد مطالب موجود در آن کتاب نبود، این کتاب با تغییرات عمده‌ای در دسترس خوانندگان قرار می‌گرفت که امیدوارم مجموعه‌ای جدیدی که در تبیین مسایل تکثر الهی دینی در حال آماده‌سازی است به زودی به طبع برسد.

در اینجا لازم می‌دانم از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر سیدحسین نصر که با صرف وقت، اصلاحات مفیدی را پیش از چاپ داده و مقدمه‌ای نیز بر این کتاب نوشته‌اند، سپاسگزاری کنم. متأسفانه این کتاب در حالی آماده چاپ شد که همچنان در سوگ و ناباوری فقدان پدر، استاد مرحوم دکتر سیدعلی اکبر حسینی می‌باشیم، گرچه

اطمینان دارم که برکات وجودی ایشان که در زمان حیاتشان شاگردان زیادی را دربرگرفت، هم اینک نیز ارادتمندان، شاگردان، فرزندان و علاقه‌مندان خود را از وجود پرفیض و برکتش سیراب خواهد کرد. به دلیل باور عمیق و علاقه‌مندی شدید ایشان به فعالیت‌ها و تحقیقات قرآنی، و با توجه به اینکه این کتاب نیز با الهام از آیات قرآن مجید به رشته تحریر در آمده است، این مجموعه را به روح آن عزیز تقدیم می‌دارم.

در پایان بزرگوارسانی که این بنده ناچیز خداوند را در انجام این امر یاری رسانده‌اند، قدردانی می‌کنم. به ویژه از سرکار خانم نارسیس قربانی مدیر بخش مشاوره، مهربانان که زحمت آماده‌سازی کتاب را فراهم ساختند سپاسگزارم. همچنین از سرکار خانم هاله المعی که زحمت ویراستاری کتاب را بر عهده داشتند، نیز قدردانی می‌کنم.

و هو الباقي

سید حسن حسینی

زمستان ۱۳۹۰

دانشگاه صنعتی شریف